

**NDEHIE “NA”: ILEBA ANYA N’EDEMEDE ỤMỤAKWUKWỌ
ALVAN IKOKU FEDERAL KỌLEEJI KEEDUKESHỌN, OWERE**

**Florence Olachi Okere
08038002552**

**Ngalaba Amụmamụ Asụsụ Ala Najjiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku
Federal Kọleeji Keedukeshọn, Owere, Najjiria**

Ụmịedemede

Nchọcha a bụ maka ndejoyo ‘na’ n’utoasusu Igbo n’ebe umuakwukwo ogoo NCE (Nigerian Certificate in Education), Ngalaba Amumamu Asusu Ala Najjiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Federal Kọleeji Keedukeshon, Owere. Mbunuche nwa nchọcha bu ichoputa ebe umuakwukwo ndi a nadejoyo ‘na’ n’utoasusu Igbo, oru di iche iche ‘na’ na-arụ n’ahiriokwu. Nchọcha a gbasoro usoro sovee. E jiri umuakwukwo onuogu ha diiri ise mee nchọcha a, ndi gunyere umunwaanyi iri anọ na ise, na umunwoke di ise. Ha dum dere ihe nkwale e nyere ha n’ozuzu okere. Ndehie ‘na’ n’ebe umuakwukwo ndi a no kpaliri mmuo nwa nchọcha ihoro isiokwu a. Nwa nchọcha gbasoro atutu ntucha ndejoyo wee mee nchọcha a. A choputara na ihe ndi na-ebutekari nramaahu a gbasara odide ‘na’ bu a kpachapurughi usoro odide utasusu Igbo anya nke oma, nleghara anya, ndu ogbasaghim nakwa a maghi nke ekwe na-aku n’ihe gbasara ndetali asusu Igbo. Na nnyocha e mere, a choputara na umuakwukwo ndi kacha dejoyo ‘na’ n’ederede nkwale nta ahụ bu ndi N.C.E. II, ebe ndi mekarisiri nke oma bu ndi N.C.E.III. N’ikpeazu, nwa nchọcha turu aro ka umuakwukwo nogasi n’uloakwukwo di elu na Ngalaba Amumamu Asusu Igbo, ndi sekondiri nakwa praimari jisie ike muta ka e si ede ‘na’ nke oma dika mgbe o na-arụ oru mbuozo, njiko, nnyemakangwaa na isingwaa. Nke a ga-eme ka odide na ogugu asusu Igbo di mfe.

Mkpolite

Ndi Igbo na-ekwu okwu si, “o nweriri ihe mere ede jiri bee nwuriri”. Ozọ bu na “awo anaghi agba oso ehie n’efu”. Nke ozona-ekwu na “ihe okuko

bù mmiri achụ dị ya oke mkpa”. Odide “**na**” n’asụsụ Igbo tumadị n’etiti umuakwukwo na Ngalaba Amumamu Asusu Ala Naijiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleji keedukeshon, Owere, na-ewute nwa nchocha n’ihi ndejo ha na-edejokari ‘**na**’ kpaliri mmuo nwa nchocha ihoro isiokwu a.

Ka o sila di, o nweghi ihe mebiri emebi enweghi mmezite. Asusu Igbo bu asusu ndi Igbo na-asu. Ebe o bu na asusu zuuru ndi nwe ya okè, o gaghi adi mma ka oke ndi Igbo funahi ha n’ihi enweghi ezi mkpachapu anya banyere ya. Ebe o bu na nku di na mba na-eghere mba nri, o bu ginị mere na ndi Igbo agaghi enwe mmasi n’odide asusu ha? Ihe obula nwere usoro o na-agbaso tupu o di mma. O bu ezi usoro a ka a ga-elebanye anya n’oru a dika: mgbe ‘**na**’ na-arụ oru mbuuzo, njiko, nnyemakangwaa na isingwaa. Nke obula nwere usoro e si ede ya iji ziwaputa echiche zuru okè. Odee obula agbasoghi usoro odide a, enweela ndejo puru iche.

Asusu bu ndu agburu ma burukwa uda a haziri nke oma maka mmekorita mmadu na ibe ya. Ndeta asusu obula ga-adabariri n’utoasusu asusu ahụ ebe o bu na asusu niile nweriri iwu utoasusu nke ya. Ndejo ka a na-akpo nke a oge obula odee leghaara ufodu iwu utoasusu e nwere n’asusu anya. Mana o bu n’asusu Igbo ka odee lekwasiri anya na nchocha o na-eme.

N’asusu Igbo, ‘**na**’ so n’ime otu mbuuzo e nwere. ‘**Na**’ na-aputakari ihe n’ahiriokwu di iche iche dika oru ha na-arugasi siri di. Oru ndi a ‘**na**’ na-aru n’ahiriokwu bu:

Oru mbuuzo
Oru nnyemakangwaa
Oru njiko
Oru isingwaa

Nchocha a di ohuru n’ihina e nwechabeghi onye maobu ndi degoro otutu ihe n’isiokwu a n’ebe o di ukwu kari naani n’akwukwo ogugu Igbo ufodu. Ya mere ihe ndi ozọ derela banyere isiokwu a jiri buru ogbatuhie nye nwa nchocha n’oru a. Nke a mere o ji di mkpa na ndi nchocha ndi ozọ ga-agba mbọ malite n’ebe nke a kwusiri iji kowakwuo ka odide ‘**na**’ si didebe mkpa n’omumu asusu Igbo.

Ihe kpalitere nchocha a bu na umuakwukwo Ngalaba Amumamu Asusu Ala Naijiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleji keedukeshon, Owere, na-ada oke iwu gbasara odide **na** n’asusu Igbo. Nwa nchocha na-ajuzi maobu na okpu isi amaghi akpu ka o bu na aguba adighi nko? Nsogbu a mere nwa nchocha jiri horo isiokwu a ka e nwee ike lebanye nsogbu a anya ka udi ihe ojoo a nwee ike belata ma mee ka odide asusu Igbo buru ihe ga-adiri umuakwukwo ndi a nakwa ndi odee ndi ozọ mfe.

Ebe ọ bụ na nchọcha a bụ maka ndejoy **na** n'ụtoasụsụ Igbo n'ebe umuakwukwo Ngalaba Amumamu Asusu Ala Naijiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Kọleeji keedukeshon, Owere, nchọcha a ga- ejedebe n'uloakwukwo Alvan Ikoku Fedral Kọleeji Keedukeshon n'ime Owere Munisipal na Steeti Imo.

Nwa nchọcha bu n'uche imata ma o nwere ka a ga-esi mee ka umuakwukwo Alvan na ndi ozọ dijiche iche na-edezi **na** n'asusu Igbo. A ga-emezu nke a site n'ikowaziri ha nke oma uzọ di iche iche e si ede **na** n'asusu Igbo, na oru di iche iche '**na**' na-aru n'ahirikwu iji ziwaputa echiche zuru okè n'usoro odide utoasusu Igbo. Udi ederede a chorọ ihe nnwale n'ebe umuakwukwo ndi a no nke ga-enyere nwa nchọcha aka ime ka ebumnuche ya bia na mmezu. A ga-anwale ha site n'isi ha dee edemede maka 'uloakwukwo ha'. N'otu aka ahụ, nwa nchọcha ga-ebu n'uche na nchọcha ọ na-eme ga-abara ohanaze uru, okachasi n'ebe ndi nwere onunu oku n'obi gbasara asusu Igbo, ndi odide **na** na-enye nsogbu n'ebe ọ di ukwu tinyere ndi ozọ ga-eme nchọcha n'isiokwu yitere nke a n'odinihu.

E kewara edemede a uzọ di iche iche dika umiedemede, mkpolite, ntuleghari agumagu, nkowa isiokwu kpomkwem, ntuleghari atutu di iche iche, nchọcha e merela n'isiokwu, nchikota ntuleghari agumagu, nkowasi atutu, usoro a gbasoro mee nchọcha a, ngosiputa na nkowasi ngwa nchọcha, ebe nke ikpezu bu nchikota nchoputagasi, mmechi na aro nwa nchọcha.

Ntuleghariagumagu

Agumagu anaghi ezucha okè ma onye nchọcha ebughi uzọ nyochaa ma tulegharia ihe ndi ode ndi ozọ derela gbasara isiokwu ọ na-edede maka ya. Nke a bu iji nweta isi ihe a na-enyocha n'edemede. N'ih i nke a, nchọcha a ga-enyocha odide **na** dika ndi ode ndi ozọ siri kowaputa ya. Nwa nchọcha ga-eziputa etu umu akwukwo ndi a si edejokari ya ma gosiputakwa uzọ kacha mma e kwesiri iji na-edeputa ya. Ntuleghari ihe ndi e derela n'isiokwu gbadoro ukwu n'ih ndi a: nkowa isiokwu, nnyocha atutu, nchọcha e merela n'isiokwu, nchikota na atutu nchọcha.

Ume, Ugoji na Dike (2006:93) kowara mbuuzọ dika mkpurukwu ndi ahụ na-ebute mkpoha ya na ya nwere mmekorita n'ahirikwu uzọ. Ha gbakwunyere na e nwewara ike ile ya anya dika otu n'ime nkejiasusu ndi e nwere n'Igbo. Ezeomeke (2011:94) kwuputara na mbuuzọ e nwere n'Igbo bu naani **na**. O siri na ihe di oke mkpa maka ya bu etu e si ede ya. N'uche ya, ọ kowara na ọ di uzọ abuo e si ede **na** dika mbuuzọ n'asusu Igbo. Mgbe okwu na-eso ya jiri udaume bido, a na-ewepu 'a' di na **na** tinye rikom elu n'onodu ya dika n'okwu ndi a:

na + akpa = n'akpa
na + ugbo = n'ugbo

na	+	osisi	=	n'osisi
na	+	ahia	=	n'ahia
na	+	Eke	=	n'Eke
na	+	Ọnicha	=	n'Ọnicha

Ọzọ, mgbe okwu na-eso ya jiri mgbochiume bido, a na-edena iche ma dekwa okwu ahụ iche dika:

na	+	kpakpando	=	na kpakpando
na	+	Legoos	=	na Legoos
na	+	koleji	=	na koleji
na	+	Sokoto	=	na Sokoto

Okoro (2011:48) nyere ntuziaka maka nkuzi **na** n'Igbo. Ọ na-ekwuputa na a bịa n'asusu Bekee, mbuuzo e nwere kariji akariji dika (to, for, in, on, at, under), wdg., mana a bịa n'asusu Igbo, ihe e nwere bu sooso otu mbuuzo ya bu **na**. Ọ gbakwunyere na **na** na-aputakari ihe n'ahiriokwu di iche iche dika oru ha na-aru siri di. A na-edede **na** n'ahiriokwu dika nnyemakangwaa. Ọ siri na n'oge di etu a, a na-ewere akara uhie (-) jikota ya na ngwaa na-esote ya dika: **Okorie na-eri nri, Uche na-aga ahia, Obi na-agba boolu, Ada na-agba egwu**, wdg.

Ọzọ, **na** nwere ike iru oru nnyemakangwaa n'ebughi akara uhie o bu la dika: **Onakwa abia, Onari** aga ije, wdg. Ọ di mkpa ikowa na '**na**' so n'otu mbuuzo e nwere n'Igbo. Emenanjo (1991:76) kowara na Igbo izugbe nwere sooso otu mbuuzo putara ihe. Ọ siri na o bu **na**. Dika o siri kowaa, mbuuzo na-ebu uzo, aha maobu mfinitiiv ya na ya na-agako ana-eso ya. Mbuuzo adighi ka o nwere udachi. Ọ bu mkpuru udaasusu na udaolu na-eso ya na-enye ya uda dika:

Ọsusu				Odide	
na	+	ala	nààlà	→	n'àlà
na	+	elu	néélú	→	n'élú
na	+	uko	n'ùùkó	→	n'uko

Okafo na Ewelukwa (2012:182) kowara mbuuzo dika otu n'ime nkejiasusu e nwere n'asusu Igbo. Ha kowakwuru na o bu mkpuruuda abuo a na-etinye n'aha ihe maobu na nnochiaha iji gosi mmekorita mkpuruokwu ha maobu gosi ebe ihe no. Ha gbakwunyere na mgbe o bu la a na-eji mbuuzo emebe ahiriokwu, mbuuzo na-ebukari uzo ebe mkpoha ga na-esote ya n'azu. Na nkowa ha, mkpuruokwu e ji mara mbuuzo bu naani **na**. Ha kowara na o di sooso uzo ato putara ihe e si ede mkpuruokwu a buna dika mbuuzo.

- Mgbe **na** na-eso okwu bidoro n'udaume dika: Ọ no n'elu osisi.

- Mgbe **na** na-eso okwu bidoro na mgbochiume dika: O gbara bọọlụ na Kanu.
- Mgbe **na** na-eso okwu bidoro na myiriudaume dika: O bi na mmiri. Azụ dī na ngiga.

Echebima (2013:41) kwuru na mbuuzo so na nkejiasusudichaghi mfe na nkowa o buladi n'asusu Bekee. O na-akowa na ihe dikarisiri mkpa bu uzọ dī iche iche e si eji ya emebe ahiriokwu n'ebe o dabara adaba. N'iga n'ihu, o kowara na e nwere ike ile mbuuzo anya dika okwu e ji amata ebe, ntuziaka maobu ka onodu ihe siri dī dika mgbe a na-asi n'asusu Bekee mkpuruokwu ndi a: *in, on, at, above, beside, near, before, beyond* na ndi ozọ. O siri na ihe e ji ama mbuuzo bu **na** dika mgbe a na-ede ya n'uju, mgbe a na-ewepu '**a**' tnye rikomelu nakwa mgbe a na-etinye akara uhie na ya iji nyere ngwaa na-esote ya aka. Na nkowa o nyere, o mere ka amata na mgbe o bula e wepuru '**a**' dī na **na**, na e nweela ihe a na-akpo olilo udaume dika: n'ulo, n'ezi, n'ama, n'elu, wdg.

Ofo mata (2013:107) na-agba amā na **na** bara nnukwu uru n'asusu Igbo. O na-akowa na o nweghi ka mmadu ga-esi suchaa asusu Igbo n'etinyeghi ya **na**. O burugodu mgbe a na-ede utosusu Igbo ede, **na** ga-esiriri n'otu uzọ maobu nke ozọ bata n'ime ihe a na-ede. N'okwu Ofo mata, onye o bula na -amu utosusu Igbo tosiriri igba mbọ mta oru dī iche iche **nana**-aru. Nke a ga-eme ka edemede asusu Igbo diri odee mfe. Ogbalu (1983) na-akowa na e nwegasiri udi oru ozọ 'na' na-arū dika njiko na nnyemakangwaa. Na njiko, o siri na a na-ederu 'na' n'isi dika o dī na mbuuzo nke putara na okwu na-esote ya malitere na mgbochiume maobu na myiriudaume.

Odide **na** bu ihe a na-ahuta dika ihe siri ike n'ebe ndi Igbo ufodu no okachasi n'ebe umuakwukwo Ngalaba Amumamu Asusu Ala Naijiria na Lingwistiks, no. Nkuzi 'oruna' n'omumu asusu Igbodi ezi mkpa na ndu umuakwukwo ma a bia na nkuzi utosusu Igbo. **Na** na-aputa ihe n'ahiriokwu dī iche iche dika oru ha na-arugasiri siri dī. A na-ede 'na' n'uzo ato ndi a kacha puta ihe: **na, n', na-**. Ihe nke a putara bu na oge e ji ede udi **na** nke mbu bu mgbe o na-arū oru n'ahiriokwu dika njiko. Okafu na Ewelukwa (2012:182) nyegasiri omumaatu ya n'uzo dī etu a: a na -ede **na** n'ahiriokwu dika nnyemakangwaa. Oge dī etu a, a na-ewere akara uhie (-) jikota ya na ngwaa na-esote ya, dika: Okorie **na**-eri nri, Uche **na**-aga ahia, Obi **na**-agba bọọlụ, Ada **na**-agba egwu, wdg. Oge ozọ **na** na-arū oru dika o kowara bu mgbe o na-arū oru dika nnyemakangwaa mgbe e nwere nganihu 'a' n'ihu ya dika: Umụ nwaanyi **ana**-emeka ka a ga-asi, Nwata ahū **ana**-erika nri, Okocha **ana**-agbaka bọọlụ. Ozokwa, mgbe **na** ji aru dika nnyemakangwaa n'enweghi akara uhie (-) o bula bu mgbe o nwere mgbakwunye nju **ghi**, dika: Onaghi ehi ura ehie, Onaghi ekwusi okwu

ike, **Ọna** ghi anụ ndumọdu. **Ọzo**, **na** nwere ike iru ọrụ nnyemakangwaa n'ebughi akara uhie ọ bụla, dika: **Ọnakwa** abia, **Ọnari** aga ije.

Apakama (2002:15) kwuru na asụsụ Igbo nwere naanị otu mbuuzo. Na nkowa ya, mbuuzo enweghi udachi ya, ọ bu okwu na-eso ya na- eziputa uda ya. **Ọ** si na ọ buru na okwu na-eso ya bidoro n'udaume, uda ya ga-abu uda udaume ahụ. **Ọ** na-agbatikwu **na**, mgbe okwu na-esonabidoro n'udaume, a na-ewepu **a** di na **na** ma were rikom elu dochie ya, imaatụ: **n'Aba**, **n'elu**, **n'isi**, **n'aka**, wdg. Rikom a di n'elu okwu ndi a na-egosi na **a** di n'ihu udaume bu nke e wepuru ewepu. Ma mgbe **a** di n'ihu myiriudaume, a naghị ewepu **a** ọ bula, a naghikwa etinye rikom elu ebe ahụ dika: **na** Nsuka, **na** Mbieri, **na** Njaba, **na** Ngo-okpala, wdg. **Ọ** burukwa na okwu na-eso ya bidoro n'udaala, ọ putara na mbuuzo ga-enwe udaala. Mana ọ buru udae, mbuuzo ga-abukwa udae, imaatụ:

ná	+	ísí	n'ísí
nà	+	àlà	n'àlà
ná	+	ímé	n'ímé

Ọ buru na **a** di n'ihu mgbochiume, nke a putara na okwu na-eso **na** bidoro na mgbochiume, a naghikwa ewepu **a** dika: na Legoos, na Bini, na Kanu, wdg. "o" a gbakwunyere okwu mfufe isi maobu nju dika **ghi**. Imaatụ: **Ọ naghị abia**, **Ọ naghị ekwe ekwe ma oli**, wdg. **Oru** 'na' na-arụ n'usorokwu ndi a bu isingwaa a gbakwunyere nsonaazu nju. **Ozokwa**, e nwere ike igbakwunye irighiri okwu di etu a: **Ha nari ekwu okwu**, **Ọ nakwa abia taa**.

A bia n'oru **na** na-aru n'ahiriokwu dika njiko, omumaatu ya gunyere ndi a: Ji **na** ede bu ihe oriri. Ada **na** Obi bu umunne, wdg. **Na** na-arukwa oru dika mbuuzo. Mgbe **na** na-aru oru dika mbuuzo n'ahiriokwu, a na-ewepu 'a' tinye rikom elu (') n'ahiriokwu ọ bula ọ putara ihe na ya. Imaatụ: Nnunu beere **n'elu** osisi. **Ọ** di **n'ime** ulo wdg. Nke a putara na onye edemede ọ bula amaghi usoro ndi a ga na-enwe ihe nramahu na iri mperi n'edemede ya.

Oge ọ bula a si na **na** na-aru ọrụ dika mbuuzo n'ahiriokwu, ihe ọ putara bu **nana** no n'ihu mkpuruokwu igosiputa mgbe, ebe, etu, na uzọ ya bu ihe a na-ekwu maka ya siri di. **Ọ** di usoro abuo a na-agbaso ma ọ buru na a na-edeputa **na** dika mbuuzo. **Ọ** buru na **na** buru uzọ na mkpuruokwu ọ bula mkpuredemede bidoro ya bu udaume, a ga-edeko ya na mkpuruokwu ahụ onu. A ga-ewepu **a** ahụ tinye rikom. Omumaatu:

Mkpuredemede ndibidoro n'udaume	Ndezi
Na ala	N'ala

Na uko → N'uko
Na ime → N'ime

Etu a ka e kwesiri isi de ya dika usoro utosasu Igbo siri di. N'agbanyeghi uzọ atọ ndi a putara ihe e si ede **na** n' Igbo, e nwekwara udi di iche iche dika isingwaa. Mgbe **na** na-arụ ọrụ dika isingwaa bu oge **na** ji akwuru na mkpuruokwu ngwaa dika ogwe ji ya bu mkpuruokwu. **Na** ga-anọ dika nna nwe mkpuruokwu na nghota ya. O buru na e nwee ka e si wepu **na**, mkpuruokwu ahụ gaghieziputa nghota e bu n'obi maobu ghara inwe nghota o bula. Imaatụ:

- a) **Nata** Ifeanyi ego ahụ.
- b) **Nara** ya osisi ahụ.
- ch) **Onabatara** ya nke oma.

Ozokwa, a choputara na e nwegasiri uzọ ndi ozo putara ihe e si ede **na** na-abughị uzọ atọ ndi a putara ihe. Ha gunyere: mgbe o bula **na** no n'ihu mkpuruokwu mkpuredemede bidoro ya bu mgbochiume, maobu myiriudame, a na-edede **na** okwuru onwe ya dika:

na nku → utu di na nku ahụ.
na gbamgbam → A turu okwute na gbamgbam.
na nwoke → Ihe di na nwoke dikwa na nwaanyi.

Na na-arụ ọrụ dika mbuuzo n'ahiriokwu. Mgbe **na** na-arụ ọrụ di ka mbuuzo n'ahiriokwu, a na-ewepu **a** tinye rikom, dika:

n'elu → Nnunu beere n'elu osisi.
n'ala → E liri nwoke ahụ n'ala.
n'ime → O no n'ime ulo.

Mgbe 'Na' na-Arụ ọrụ Dika Njiko

Mgbe **na** na-arụ ọrụ dika njiko, o na-ejiko mkpuruokwu na mkpuruokwu, nkebiokwu na nkebiokwu, nkebiahiri na nkebiahiri, aha na aha, nnochiaha na nnochiaha. **Na** dika ijiko mkpuruokwu na mkpuruokwu. Imaatụ: mma **na** njo, aki **na** ukwa, elu **na** ala, di **na** nwunye.

'Na' Dika Njiko Nkebiokwu na Nkebiokwu

- a) Ndi uweojii **na** ndi ohi na-agbarita egbe.
- b) Nwaanyi ahụ **na** nwa ya na-ese okwu.
- ch) Umakwukwo **na** ndi nkuzi ha na-alu ogu.

‘Na’ Dịka Njikọ Nkebiahịrị na Nkebiahịrị

- a) Onye ọbịa ahụ bịara **na** ndị obodo o bi na be ha na-enwe nghọtahie.
- b) Ebuka sị na Obi ga-abia.
- ch) Ọ makwa **na** m bịara ụnyahụ?

‘Na’ Dịka Njikọ Aha na Aha

- a) Chinwe **na** Ngozi bụ ụmụnne.
- b) Mmanụ **na** nnu bụ uto nri.
- ch) Agụ **na** ọdum na-egbu mmadụ.

‘Na’ Dịka Njikọ Nnọchiaha na Nnọchiaha

- a) Unu **na** ha sere okwu.
- b) Ọ gaghị atupuru gi **na** ya ọnu.
- ch) Okwu ahụ bujere ha **na** ya uloikpe.

‘Na’ na-Arụ ọrụ Dịka Nnyemakangwaa

Mgbe **na** na-arụ ọrụ dịka nnyemakangwaa, a na -ejikarị akara uhie (-) eziputa ya. Mgbe **na** ji arụ ọrụ dịka nnyemakangwaa n’utoasusu Igbo bụ mgbe **na** na-enyere ngwaa aka n’ikowaputa nke ọma ebumnuuche ngwaa n’ahiriokwu ọdị na ya. Omumaatu:

- a) Uju **na**-agụ akwukwo utoasusu Igbo.
- b) Uche **na**-eri ofe egwusi.
- ch) Ikenna **na**-agba ọsọ.

Mgbe ọzọ ‘na’ nwere ike iru ọrụ nnyemakangwaa n’ebughị akara uhie bụ oge **na** nwere nsonaazu nju maobu mgbe e nwere mkpuruokwu nochibidoro **na** na mmekangwaa ọ na-enyere aka, dika:

- Ọ naghị agụ akwukwo
- Ana m agụ ego
- Uche anaghị eri ofe egwusi, wdg.

N’oru a, nwa nchocha hutara **na** dika mkpuruokwu di oke mkpa n’ederede Igbo; ebe ọ bụ na o nweghi ka a ga-esi su maobu dee asusu Igbo **na** aghara ibata. E wezuga **na**, ufodu ihe a na-edede n’asusu Igbo agaghị ekwe nghota. Ka anyi were uche anyi gaa n’ederede aghotaazaa ufodu anyi na-eme dika ihe omume. Ọ buru ma mkpopta ederede ọ bula di ahiri iri, **na** ga-abata na ya ga-eru iri na ise maobu kari. Ya bu, n’asusu Igbo, ọrụ **na** na-arụ kari akari. Onye ọ bula ma utoasusu Igbo ga-amata na **na** bu ejewe aghaghị n’edemedede ọ bula.

Ezema (2012:3) kowara utoasusu dika asusu o bu la nwere usoro e ji amata etu kwesiri ka e were na-asu maobu na-edede asusu ahu. O gakwara n'ihu kwuo na o bu utoasusu na-eme ka o di mfe imu asusu nwekwa ike deputa asusu ahu n'akwukwo nke oma. O bu n'utoasusu ka e si amuta maka udaasusu, mmebe okwu, nghota mkporuokwu, usoro okwu na nghota ahiriokwu. E nwekwara ike ihuta utoasusu dika mmewere odidi utoasusu nke zuru okè iji kwukorita okwu n'ihe gbasara asusu ahu. Onye agbasoghi usoro utoasusu na-eme ndejo

Hornby (2015:382) siru na ndejo bu ihe e dezighi edezi maobukwanu emetachaghi nke oma. O gbakwunyere na ndejo di n'udi n'udi dika nsupejo, nke na-esi n'aka onye na -ebiputa akwukwo, nke na-esi n'aka ode, wdg. E tere ugba e tere azu, tupu mmadu agbanahu ndejo, o ga-agba mbu gbasoo usoro iwu a nabatara nke oma.

Ntuleghariatutu

O bu echiche nakwa usoro ime ihe aramaro maobu iwu nke mmadu, nke mbunuche ya bu ikowa arumaru maobu ederede nke uzọ ya na nke atutu ahu ga-agakota onu (Ilechukwu: 2016).Langacker (1987) n'ime Mbah (2017) na-akowa na e ji uche ekpokota otutu ihe mgbe niile. O na-akowa na e wepu usoro mkpokota, na e nweghi ka e si hazi uche n'odinala n'usoro omumu echiche nye asusu. A ga-ahuta nkeji maobu mkpokota dika ikewata otutu ihe yiri onwe ha. Omumaatu, a bia n'usoro nkejiasusu; e nwere mkpoha, ngwaa, mbuuzo, nkowaaha, njiko, wdg., udi nkeji a gbadoro ukwu etu mkporuokwu di iche iche si yite onwe ha tinyere oru ha na-aru n'ahiriokwu. Etuosiladi, dika Mbah siri kowaa, nkeji maobu nkewata echiche ebighi naani n'otutu ihe iyi onwe ha.

N'ezie, odide **na** bu igbaso iwu utoasusu Igbo na mmebe mkporuokwu, nkebiokwu na ahiriokwu, o ga-abu ihe nramahu ideputacha ndejo ha na-edejokari **na** n'ebughi uzọ weputa ebe ufodu a na-enwe ndejo. Maka nke a, atutu dabara iji mee nnyocha isiokwu a bu atutu ndejo. Ebe atutu ndi ozọ ga-enye aka n'oru a gunyere, atutu njieme, atutu utoasusu izugbe, atutu nchoputa na atutu utoasusu odinala.

Atutu ndejo

O bu Pit Corder tuputara atutu a n'afọ (1967). Atutu ndejo dika Akidi (2016:167) kowara bu amumamualaka asusu ndinoru nke na-akowa onwe ya n'amumamu, mkpokota nakwa ikowaputa ndejo niile na-esi n'aka ndi na-amu asusu. O teela aka atutu ndejo ji di mkpa n'okwu a kpu n'onu n'ebe nkuzi na omumu di. N'ezikwu, atutu ndejo enyela aka n'ime ka ndi na-amu asusu dika asusu nke abuo mutakwue ka e si ede na ka e si agu. Atutu ndejo bu uzọ nwa akwukwo maobu onye na-amu ihe si achoputa ihe ndi o mabughi usoro ha na mbu ma gbasoro usoro kacha mma na ya bu ihe. E nwere ndiiche di na mmejo na nkundehie. Mmejo bu oge ihe o bu la

agbasoghị iwu e nyere maka ya mana nkwundehie bụ akpachapughị anya n'ihe a na-edede maobu eme nke nwere ike ibu site n'ujo, adighi ike nke anu ahụ maobu nchefu nke onwe.

Ebe o bu na odide **na** na-enye umuakwukwo Ngalaba Amumamu Asusu Ala Naijiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleji Keedukeshon, Owere, nsogbu n'ebe o di ukwu, atutu dabara adaba n'isiokwu a bu atutu ntucha ndejo bu nke Corder (1967) tuputara. Oru puru iche atutu a na-aru buihu na e dezitere usoro odide dum ndi na-amu asusu na-eme n'omumu asusu di iche iche. Mbah, na ndi ozo (2013:144) hutara atutu ndejo dika uzo e si achoputa na ikewasi ihe ndi anabataghi n'aka onye na-amu asusu. N'otu aka ahụ, Ike (2007:109) siru na atutu ndejo na-enye aka ichoputa ihe ndi ahụ e deoro edejo nakwa ebe ndejo ahụ si, ma dezie ya ozugbo ebe o bu na achoputala ebe mmiri si banye n'opi ugbuguru. N'okwu Anedo (2014:13), o siru na ihe o bua mmadu na-eme na ndu ya, na ihe o ga na-ele anya bu nke kacha mma. Tupu e nweta okachamma, a ga-enweriri ndejo. Ndejo nweriri mkpa o ga-egbo n'ihe o bua o no na ya. Lee (1973) n'ime Anedo (2014) kwenyesiri ike n'uru ndehie baara nwa akwukwo oge o kwuru hoohaa na ndehie nke nwa akwukwo na osisa e nyere ya bu ndehie na-enyere ya aka na mmuta. O gbakwunyere na e were ndehie dika ihe na-akpalite mmuo karja ihe na-ewete ida mba n'usoro omumu. Ya bu, nwa akwukwo na-eji ndejo ya were na-atule amumamu gbasara asusu ma na-amutakwa ihe site na ha. Oge nwa akwukwo choputachara nsogbu ndejo ya, o ga-emezi ya o buru okachamma ma gbochie ihe nke di njo. Etu ahụ ka o dikwa n'ebe ufodu ndi nkuzi di. Etherton (1976:69) kwuru na ndejo nwere ike igosi onye nkuzi ebe nkuzi ya adabachaghi nke oma. Ezi omume gbasara ndejo nwere ike iwete agamnihu n'usoro nkuzi site n'ime ka a mata udi na ihe na-ebute ndejo n'ebe umuakwukwo no.

Nchocha emerela n'isiokwu

Izuagba (1998:93) n'aka nke ya na-ekwu na, ebe o bu na ihe di mkpa gbasara atutu ndejo bu ichoputa ihe ndi e deoro edejo, o na-enyere onye nkuzi na umuakwukwo aka iku ntu n'isi hama bu ebe nsogbu ahụ si. Okafu na Ewelukwa (2012) kwara njiko dika otu n'ime nkejiasusu e nwere n'Igbo. O bu njiko na-ejiko okwu a na-ekwu mgbe a na-asu Igbo. Ha siru na o bu mkpuruokwu na-ejiko mkpuruasusu maobu okwu abuo maobu karja n'asusu Igbo. Anedo (2014) n'okwu ya siru na nnyemakangwaa na-eji akarauhie ejikota 'na' na mmekangwaa na-eso ya iji mee ka ha ruo oru dika ngwaa. Kaosiladi, oge 'na' na-aru oru dika nnyemakangwaa n'ahirjokwu na-egosi ihe na-eme ozugbo ma na-aga ihu maobu na o na-eme kwamgbe kwamgbe. N'otu aka ahụ, Anedo na-ekwuputa na oge e ji 'na' mere isingwaa, onodu ya n'ahiri ahụ bu iziga ozi ahụ isiahiri ahụ choro iziga. Omumaatu o nyere bu ndi a:

- i) Ułumma **nara** ego.
- ii) Nnenna **natar**a Nkechi mma.
- iii) Obi **napuru** ya onodu.

Ya bu, mgbe a na-edede 'na' dika isingwaa, a na-edeko ya n'akuku ngwaa ndi ozo dika o di n'ahiri ato ndi a e deputara. Uchechukwu (2010) na - akowa na o teela aka e ji ekwu na mbuozo e nwere n'Igbo bu naani otu ya bu **na** nke ntughari ya n'asusu Bekee putara ndi a: *in, on, at*, wdg. Mbah (2010) n'uche nke ya siriri na mbuozo bu irighiri okwu a na-etinye n'ihu okwu iji ziwaputa udi oru o na-aru n'ahiriokwu o bu. N'okwu Mbah, o na-akowa na mbuozo na-atughari dika ngwaa n'asusu ozo. Omumaatu ufodu gunyere ndi a:

Ibibio

- i. Men okpokoro emi **ka** ufeke nime (Buga tebuul a n'ulo ha).
- ii. Men okpokoro oko **di**. (Butere m tebuul a).

Igbo

- i. Were ego ahụ nye Ada.
- ii. Kpoo ya si ya bia.

Yoruba

- i. Mo so **fun** o (Asiri m gi/unu bia)
- ii. Olu mu iwe wa **bun** mi (Olu weteere m akwukwo ahụ)

Ihe nke a putara bu na, n'omumaatu e nyere n'Ibibio, mbuozo ndi ahụ **ka, di** tughariri dika ngwaa ndi a e nwere n'asusu Bekee. **Ka** gbanwere buruzie **na**, ebe ngwaa **di** nke putara /bia/, n'asusu Bekee gbanweziri udiri ya dika mbuozo **na**. Udiri mgbanwe a yitewara ihe mere n'omumaatu ndi e nyegasiri n'Igbo na Yoruba. N'omumaatu Igbo, ngwaa **nye** na **si** agbanweghi udiri ha ma oli. N'asusu Yoruba, ngwaa **fun** na **bun** n'otu aka ahụ agbanweela udiri ha buruzie mbuozo **na**.

N'igbatu echiche Mbah, ya na ufodu ndi amumamu lingwistik na-agbagha na mbuozo e nwere n'Igbo abughi naani "**na**". O siriri na e nwere uzo mbuozo ato n'Igbo bu ndi o kporo kemkpuruasusu, kentado na ndi ahụ a na-agbakwunyegasi ihe na ya ka ha nwee ike ziputa ihe a choru. Omumaatu ndi a gunyere;

na	-	on, at, in, wdg
maka	-	about
gbasara	-	about

Omumaatu ndi a di n'elu ebe a ka a ga-eji mebe ahiriokwu ndi a.

- (a) O di **na** mmiri. (b) Ha na-ekwu **maka** unu. (ch) Ha kwuru gbasara ule.

Mbah n'otu aka ahụ kowara na mbuuzo ndi enweghi ike ikwuru onwe ha dika mkpuru asusu ndi na-aputa ihe na mkpuruokwu maobu n'ahiriokwu. Ha so n'ufodu nganihu ndi Emenanjo (1991) kporo mgbakwunya nsonaazu. Omumaatu ha bu ndi a:

Ola egbuorola m okuko.

Ada esierela m nri.

Emenanjo (2010) kwuputara na, n'agbanyeghi na ufodu ndi okammuta siriri na mbuuzo e nwere n'Igbo kariri otu mana o bu sooso **na** bu otu mbuuzo a maara amara nke oma n'Igbo. Omumaatu ndi o nyegasiri iji mekwuo ka o doo anya gunyere ndi a: **Na** tupu akara udaeulu mkponimi dika: **na ndu, na nna**, wdg. **Na** tupu akara udaala nke mkponimi na mgbochiume dika **na nne, na Nsuka, na Sapele**. **Na** tupu udaeume dika: n' ututu, n' abali, n' elu, wdg. Emenanjo na-akowa na mputara okwu ndi a niile na-abukari site n'udi ngwaa putara ihe n'ihe a na-ekwu maka ya nakwa aha ndi na-esote mbuuzo. Okeke (2010) n'uche nke ya na-ekwu na ufodu ndi okammuta ekwuola na mbuuzo e nwere n'Igbo kariri otu. Ozokwa, o na-akowa na mbuuzo bu otu mkpuruokwu, oge ufodukwa o buru nkebiokwu a na-ahukari tupu mkpoaha maobu umu mkpoaha ndi e nwere n'Igbo dika nnochiaha. Iji mee ka nkowa ya dokwuo anya, ufodu omumaatu ndi a ka a tulere: Oke no **n'**ime akpa. **Na** n'ahiriokwu a bu mbuuzo nke na-akowa nkebiokwu a bu n'ime akpa'. Okeke na-agbagha echiche ndi okammuta ufodu ndi siriri na mbuuzo e nwere n'Igbo di otutu, ndi dika Mmadike (1992), Mbah (2006), na ndi ozo.

Site n'ihe ndi a nwa nchocha nwetegasiri n'aka ndi odee ndi ozo dika ihe ha degorola n'isiokwu a, nwa nchocha na-ekwuputa na e nweghi ebe ha ruturu aka kpomkwem banyere ndejo a na-edejokari **na**. Ya bu, nchocha ha egbochaghi nsogbu nchocha a ma oli.

Nchikota ntulegharigumagu

Na nchikota, nwa nchocha atulegharichaala agumagu ndi a ma huta na otutu echiche digasi iche iche gbasara mbuuzo, ya na oru di iche iche o na-arugasi n'asusu Igbo. A choputara na o nwebeghi onye derela banyere ndejo **na** dika umuakwukwo ndi a no na Ngalaba Amumamu Asusu ala Najirija na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleji Keedukeshon, Owere si edejo ya.

Usoro nchocha

O bu usoro tumbom tumbom ka nwa nchocha gbasoro wee mee nchocha a. Ihe o jiri di etu a bu maka oge adichaghi ihoro umuakwukwo dum no na ngalaba ahụ n'otu n'otu. Nwa nchocha ji usoro sovee mee nchocha a. O bu nchocha e mere n'uloakwukwo Alvan Ikeoku Fedral

Koleeji Keedukeshon, na Ngalaba Amumamu Asusu Ala Najirja na Lingwistiks, na Steeti Imo. Nke a bu iji nweta kpomkwem ihe a na-enyocho.

O bu umuakwukwo ole na ole nogasi na Ngalaba Amumamu Asusu Ala Najirja na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleeji Keedukeshon, Owere ka nwa nchocha nyegasiri edemede nnwale nta gbasara 'Uloakwukwo ha'. Ebe o bu na o doro anya na otutu na ga-abatariri n'udi ederede di etu a n'asusu Igbo, o nweghi ka nwa nchocha nyezucha umuakwukwo dum no na ngalaba ahụ nnwale ahụ. Nwa nchocha hooro umuakwukwo iri ise bu ndi no ogo NCE I, II, na III, ebe o bu na e nwere olileanya na ha ga-abu ndi nkuzi n'odinihu.

Ngwaoro nwa nchocha jiri mee nchocha a bu nnwale ederede nwa nchocha nyere umuakwukwo banyere 'Uloakwukwo ha'. Nke ozo bu akwukwo utasusu Igbo di iche iche, jonal ndi e dere ihe yitere isiokwu ederede a, okowa okwu, ufodu akwukwo lingwistiks, semina pepa tinyere lekcho nootu. E jiri pasenti na onuogu ziputa mputara nchocha a nke oma site n'ime ka a mata ogo afo umuakwukwo ndi emeghi nke oma na nnwale e mere. Ebe o bu na nwa nchocha jiri mkporu edide F, P, na E ziputa pasenti umuakwukwo ndi a dika: 70-100 E, 50-69 F, 0-49 P.

Ngosiputa na nkwasingwa nchocha

Ebe a, nwa nchocha ga-eji tebuul I gosiputa umuakwukwo ndi afo nke mbu, were tebuul II gosiputa ndi afo nke abuo, tebuul III ga-abu ndi afo nke ikpeazu, ebe tebuul IV ga-abuzi nchikota ihe e nwetara n'aka ha dum.

Ozokwa, na ntucha a ga-eme ebe a, a ga -eji mkporuedide "E" nochite anya umuakwukwo ndi kacha mee nke oma na nnwale nta e nyere ha, were mkporuedide "F" nochite anya umuakwukwo ndi gbalituru ntakiri, ebe mkporuedide "P" ga-anochite anya umuakwukwo ndiagbalighi nchancha. E jikwa mkporu edemede Igbo ziputa onuogu umuakwukwo. Nwa nchocha ga-elebazi anya n'ikwaputa ihe ndi o nwetara n'aka umuakwukwo ndi a site na nnwale nta iri ndi a ma daberezie etu ha siri dezite maobu deجو na n'edemede e nyere ha.

Ntucha ihe enwetara

A ga-atuchazi nnwale nta niile a nwa nchocha nakotara umuakwukwo ndi a n'otu n'otu ma kwaputa ka okwe si gbaa na tebuul na tebuul iji nweta isi ihe a na-enyocho n'oru

Tebuul I: Ndi afo nke mbu, mmadu iri

	Nwoke/	"Na" Putara						
--	--------	----------------	--	--	--	--	--	--

ENYO JONAL Mbiputa nke mbu, Epreel, 2020.

Ọnụọgụ ụmụakwụkwọ	Nwaanyi	Ihe					Greedi
A	Nwaanyi	72	44	28	72	61%	F
B	Nwaanyi	51	18	33	51	35.3%	P
CH	Nwoke	16	1	15	16	6.25%	P
D	Nwaanyi	14	12	2	14	85.7%	E
E	Nwoke	18	9	9	18	50%	F
F	Nwaanyi	26	12	14	26	46.15%	P
G	Nwaanyi	17	5	12	17	29.41%	P
GB	Nwaanyi	15	0	15	15	0%	P
GH	Nwaanyi	10	6	4	10	60%	F
GW	Nwaanyi	36	29	7	36	80.5%	E

Na tebuul a, a chọputara na n'ime ụmụakwụkwọ dị iri n'ọnụọgụ, na ọ bụ naanị mmadụ abụọ mekarisiri nke oma na nkwale nta e nyere ha nke e jiri mkpụrụedide "E" ziputa. Ya bụ, nwaakwụkwọ nwoke nke "D" n'ọnụọgụ bụ onye pasentị ya bụ iri asatọ na ụma asaa (85.7%). Ebe onye gbara onye nke abụọ bụ nwaakwụkwọ nwaanyi nke GW n'ọnụọgụ onye nwetara pasentị iri asatọ na ụma ise (80.5%). N'aka nke ọzọ, sọsọ ụmụakwụkwọ atọ bụ ndị gbalituru ntakirinke e jiri mkpụrụedide "F" ziputa. Ya bụ ụmụakwụkwọ ndị pasentị ha sitere na pasentị iri ise rue na pasentị iri isii na otu (50% -61%). Na nke a, onye mbụ bụ nwaakwụkwọ nke "A" n'ọnụọgụ (nwata nwaanyi), onye nwetara pasentị iri isii na otu (61%), onye nke abụọ bụ nwaakwụkwọ nke "GH" n'ọnụọgụ (nwata nwaanyi), onye nwere pasentị iri isii (60%), ebe onye nke atọ bụ nwata nwoke onye nke E n'ọnụọgụnwetara pasentị iri ise (50%).

N'ikpeazu, ụmụakwụkwọ ndị mara afọ n'ala dị ise n'ọnụọgụ. Ya bụ ndị pasentị ha sitere n'efu rue na iri anọ na isii na ụma (0%-46.15%). N'ime ụmụakwụkwọ ndị a, otu n'ime ha bụ nwata nwoke ebe anọ ndị ọzọ bụcha ụmụ nwaanyi. Na nnyocha e mere, a chọputara na nwata akwụkwọ

nke “G” n’onyogu (nwata nwaanyi) enwetaghị o buladi okara pasenti. Nwata nwoke nke “CH” n’onyogu nwetara naanị pasenti isii na uma (6.25%), nwata akwukwo nke “G” n’onyogu (nwata nwaanyi) nwetara pasenti iri abuo na itolu na uma (29.41%), ebe onye nwere pasenti iri ato na ise na uma (35.3%) bu nwata nwaanyi nke “B” n’onyogu.

Tebuul II: Ndi afọ nke abuo, mmadu iri

Onyogu umuakwukwo	nwoke/ nwaanyi	“Na” putara ihe	Ndeta	oNdej	i oNchka	Pasenteeji	Greedi
A	Nwaanyi	14	3	11	14	21.43%	P
B	Nwaanyi	49	10	39	49	20.41%	P
CH	Nwaanyi	41	39	2	41	95.12%	E
D	Nwoke	20	14	6	20	70%	E
E	Nwaanyi	22	5	17	22	22.73%	P
F	Nwaanyi	17	5	12	17	29.41%	P
G	Nwaanyi	31	11	20	31	35.48%	P
GB	Nwaanyi	34	16	18	34	47.06%	P
GH	Nwaanyi	19	3	16	19	15.79%	P
GW	Nwaanyi	10	3	7	10	30%	P

A choputara na n’ime umuakwukwo onyogu ha di iri, o bu naanị mmadu abuo gbaliri karisja bu ndi pasenti ha gbagotere nke oma site na pasenti iri asaa rue iri itolu na ise na uma (70%-95.12%). N’ime umuakwukwo abuo ndi a kacha mee nke oma, onye nke mbu bu nwata nwaanyi onye nke “CH” n’onyogu umuakwukwo, pasenti iri itolu na ise na

ENYO JONAL Mbiputa nke mbu, Epreel, 2020.

uma (95.12%) ka o nwetara na nwwale nta ha mere. Ebe onye nke “B” bu nwata nwoke onye pasentị ya bu iri asaa (70%) onye nke “D” n’onyoogu.

N’ikpeazu, n’ime umuakwukwo iri ndi a, asato n’ime ha emeghi nke oma. Ndi a niile bucha umuakwukwo ndi nwaanyi. E wezuga onye nke “GB” n’onyoogu, onye nwetara pasentị iri anọ na asaa na uma (47.06%), asaa ndi fodurunu machara afọ n’ala.

Tebuul III: Ndi afọ nke ato, mmadu iri ato

Onyogu umuakwukwo	nwoke/ nwaanyi	“Na” Putara Ihe	Ndeta	onye ndeji	onye nchikta	Pasenteeji	Gredi
A	Nwaanyi	34	32	2	34	94.12%	E
B	Nwaanyi	36	32	4	36	88.89%	E
CH	Nwaanyi	33	26	7	33	78.79%	E
D	Nwaanyi	45	31	14	45	68.89%	F
E	Nwaanyi	35	8	27	35	22.86%	P
F	Nwaanyi	52	51	1	52	98.8%	E
G	Nwaanyi	40	12	28	40	3%	P
GB	Nwaanyi	44	26	18	44	63.41%	F
GH	Nwaanyi	39	17	22	39	43.59%	P
GW	Nwaanyi	39	25	14	39	64.10%	F
H	Nwaanyi	43	23	20	43	53.49%	F
I	Nwaanyi	33	11	22	33	33.33%	P
I	Nwaanyi	22	11	11	22	50%	F

J	Nwoke	37	9	28	37	24.32%	P
K	Nwaanyi	51	22	29	51	43.14%	P
KP	Nwaanyi	43	15	28	43	34.88%	P
KW	Nwoke	39	35	4	39	89.74%	E
L	Nwaanyi	27	21	6	27	77.78%	E
M	Nwaanyi	29	21	8	29	72.41%	E
N	Nwaanyi	25	11	14	25	44%	P
N̄	Nwaanyi	57	24	33	57	42.10%	P
NW	Nwaanyi	37	16	21	37	43.24%	P
NY	Nwaanyi	76	69	7	76	90.79%	E
O	Nwaanyi	31	8	23	31	25.80%	P
Q	Nwaanyi	43	32	11	43	74.42%	E
P	Nwaanyi	31	25	6	31	80.65%	E
R	Nwaanyi	43	40	3	43	93.02%	E
S	Nwaanyi	32	23	9	32	71.88%	E
SH	Nwaanyi	64	49	15	64	76.56%	E
T	Nwaanyi	33	25	8	33	75.76%	E

Na tebuul a, a choputala na n'ime umuakwukwo iri ato ndi a, iri na anọ gbara ezi mbo ndi pasenti ha sitere n'iri asaa na otu na uma rue na iri itolu na asato na uma (71.88%-98.8%). N'ime umuakwukwo onuogu ha di iri na anọ, ndi mejuputara ha gunyere otu nwoke na umunwaanyi iri na ato. Umakwukwo ndi a bu onye "A", onye "B", onye "CH", onye "F", onye "KW", onye "Q", onye "P", onye "R", onye "S", onye "SH" na onye "T" n'onuogu.

Ozokwa, naani umuakwukwo ise bu ndi gbalituru ntakiri na nnyocha e mere. umuakwukwo ndi a bu ndi nwere malite na pasenti iri ise rue na iri isii na asato na uma (50%-68.89%). Ha dum bucha umunwaanyi. Onye pasenti ya kacha di elu bu nwa akwukwo nke "D" n'onuogu

umụakwụkwọ onye nwetara pasentị iri isii na asatọ na ụma (68.89%). Onye ọzọ na-esote bụ nwa akwụkwọ nke “GW” n’onyoogu, onye nwetara pasentị iri isii na anọ na ụma (64.10%). Onye ọzọ na-esote bụ nwa akwụkwọ nke “GB” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri isii na atọ na ụma (63.41%). Onye ọzọ bụ nwa akwụkwọ nke “H” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri ise na atọ na ụma (53.49%). Ebe onye nke ikpeazu bụ nwa akwụkwọ nke “I” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwetara pasentị iri ise (50%).

N’ikpeazu, umụakwụkwọ onyogụ ha dị iri na otu emeghị nke oma na nnwale nta ahụ. Ya bụ ndị pasentị ha malitere n’iri abụọ na abụọ na ụma rue na iri anọ na anọ (22.86% -44%). N’ime umụakwụkwọ iri na otu ndị a emechaghị nke oma, onye nke kuru afọ n’ala karisịa bụ nwa akwụkwọ nke “E” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri abụọ na abụọ na ụma (22.86%). Onye na-eso ya bụ nwa akwụkwọ nke “J” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri abụọ na anọ na ụma (24.32%), onye na-eso ya bụ nwa akwụkwọ nke “O” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri abụọ na ise na ụma (25.80%). Onye na-eso ya bụ nwaakwụkwọ nke “G” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri atọ (30%). Nwaakwụkwọ nke “I” n’onyoogu umụakwụkwọ na-eso, o nwere pasentị iri atọ na atọ na ụma (33.33%). Onye na-eso ya bụ nwa akwụkwọ nke “KP” n’onyoogu umụakwụkwọ, o nwere pasentị iri atọ na anọ na ụma (34.88%). Ozokwa, umụakwụkwọ ise ndị a fọdurunụ bụ ndị pasentị ha malitere n’iri anọ na abụọ na ụma rue n’iri anọ na anọ. (42.10%-44%). Ha bụ ndị onyogụ ha bụ “N”, “K”, “NW”, “GH” na “N”.

Nchọputa e nwetere na nchọcha e mere gosiputara na ọ bụ mgbe ‘na’ na-arụ ọrụ dika mbuuzo na nnyemakangwaa ka umụakwụkwọ ndị a kacha edeje. Ha gbalituru n’oru ‘na’ dika njiko karisịa. Ọzọ bụ na ihe nwere ike ibute ndị NCE I jiri mee nke oma na nnwale ahụ bụ ntọala maobu agalaba n’ebe ha gurụ akwụkwọ sekondiri ha di iche iche, tinyere nleru anya. O nwekwara ike buru ekere Chi ha. Ebe ọ bụ na uburu mmadu niile ahaghị otu. Ọzọ bukwa akarakara. Ọ bughị iwu na onye ọ bula ga-agu akwụkwọ. Ọ di uzọ atọ kacha puta ihe e si ede na n’asusu Igbo. Uzọ atọ ndi a bu:

n’ mgbe na na-arụ ọrụ dika mbuuzo.
na mgbe na na-arụ ọrụ dika njiko
na- mgbe na na-arụ ọrụ dika nnyemakangwaa.

5.1 Nchikọta nchoputagasi

A ga-achikotazi ihe dum a choputara banyere isiokwu a n’aka ndi e jiri mee nchocha. A ga-atukwa aro n’ihe a ga-eme ka nsogbu ndeje na n’ebe umụakwụkwọ ndi a no belata.

Tebuul IV

Mputara ule	NCE I	NCE II	NCE III	Mputara
Mekarịsiri nke oma	2	2	14	18
Mgbalitu	3	0	6	9
Agbalichaghi na ndi mara afo n'ala	5	8	10	23
Nchikotaonugwu	10	10	30	50

Na tebuul a, a chikotaziri ihe dum a choputara na tebuul I, tebuul II na tebuul III onu ma nweta isi ihe a na-enyocha. E nyochaala nsogbu nchocha a n'ezie nke bu oke ndejo banyere odide **na** n'ebe umuakwukwo ndi a nogasi ma choputa na o bu ndi NCE II kacha edejo **na** n'utoasusu Igbo site na nnyocha e mere. O bu sooso umuakwukwo abuo detara ihe a turu anya na mputara ule 'ndi mekarisiri nke oma'. Ma mputara ule ndi gbalituru, o nweghi onye a huru ma oli, ebe mputara ule ndi agbalichaghi na ndi mara afo n'ala bu asato ka ha di. A gbakotara ihe dum ha nwetara o puta itolu

(9). Ozokwa, a chikotara ihe dum e nwetara onu n'ebe ndi NCE I no dika mputara ule 'E' (Excellent), e nwetara naani umuakwukwo abuo, na mputara ule 'F' (Fair) ha di umuakwukwo ato ebe mputara ule 'P' (Poor) umuakwukwo ise ka e nwetara. A gbakotara ihe dum ha nwetara o puta iri na asato (18). A gbakotara ihe dum NCE I, NCE II na NCE III nwetara na greedy 'E', o puta iri na asato.

N'ikpezu, a choputara na o bu ndi no n'afu nke ikpezu NCE III mekarisiri nke oma dika okwe sigbaa na nnyocha a. A bia na mputara ule 'ndi mekarisiri nke oma, e nwetara umuakwukwo onugwu ha di iri na ano. Na mputara ule ndi gbalituru, ha di isii n'onugwu, ebe mputara ule ndi agbalichaghi na ndi mara afo n'ala no, ha dikwa iri n'onugwu. A gbakotara ha dum nke mputara ya bu iri abuo na ato (23).

5.2 Mmechi

Nwa nchocha mejuputara ebumnuche ya bu ndejo **na** n'utoasusu Igbo n'ebe umuakwukwo ndi a no site na ntuchasi e mere n'ezie. Ntuchasi a gbara akaebe n'isiokwu nwa nchocha horo dika nsogbu nchocha. A choputara na nsogbu umuakwukwo ndi a akarighi nleghara anya, ndu agwa o gbasaghi m, e jighi nka edemede koro ihe o bula tinyere ibu n'uche na odide asusu Igbo na-ara ahụ n'ih i kpom na rikom juputara na ya mere ha ji ahuta ya dika ihe tara oké akpu.

Aro

Nwa nchọcha na-atụ aro ka ndị nkuzi Igbo niile, malite n'ọtaakara rue n'ogo dị elu jisie ike weputa ohere dị mma maka nkuzi utoasusu Igbo, bu ebe odide **na** na-aputakarị ihè, karịa idị na-akuziri ha soosọ agumagu na omenala. Umwakwukwo n'aka nke ha ga-ejisi ike leruo anya ala ma tinyekwuo uchu n'ihe gbasara oru digasi iche iche **na** na-arụ n'ahiriokwu karịa idị na-edejo ya mgbe niile dika nnyocha e mere siri di. Ozo bu na ndi goomentị tosirị idị na-ahaziri umwakwukwo ndi a edemede ekereuche kwamgbe kwamgbe n'udi asompi site n'oge rue n'oge ma nye ndi mere nke oma ihe nrite, nke a ga-eme ka ha nwekwuo mmuo inu oku n'obi gbasara edemede n'Igbo. Ebe o bu na **na** na-aputakarị ihe n'ihe o bula a kporo edemede, a ga-ejisi ike mata usoro **na** dika ima uzọ di iche iche e si ede ya.

Ndi nkuzi Igbo nogasi na Ngalaba Amumamu Asusu Igbo n'ulokwukwo ndi di elu, o kachasi na Ngalaba Amumamu Asusu Ala Najiria na Lingwistiks, Alvan Ikoku Fedral Koleji Keedukeshon, Owere, ga-ejisi ike na-enyobanye anya n'ime akwukwo umwakwukwo ndi a na klaasi, oge ha na-akpoputara ha nootu iji choputa ebe ha deoro odide **na** nakwa iji mata ebe ha deziri ya nke oma. N'ime etu a, o ga-enye aka n'igbazi umuaka ndi a olu n'ebe ndi ahụ ha deoro ozugbo n'atufughi oge o bula.

Ozo bu na ndi nkuzi ndi a ga-agbali na-enye umwakwukwo ndi a nchocha n'isiokwu ya bu oru di iche iche **na** na-arugasi n'ahiriokwu Igbo, n'ime etu a, o ga-eme ka umwakwukwo ndi a mutakwuo ka e si ede **na** nke oma. O dikwa mkpa ikwuputa na ndi nkuzi Igbo ga na-eweputa ihe dika nkeji ise n'omumu kosu o bula iji ruturu umuaka ndi a aka n'oru di iche iche **na** na-arụ n'ahiriokwu. Umwakwukwo n'aka nke ha tosikwara ige nti nke oma n'ihe onye nkuzi na-akowa gbasara odide **na** nakwa oru di iche iche o na-arụ ma tinyesia ha n'oru karịa idị na-edejo ya mgbe o bula.

Ndi na-arụ komputa ga-ejisi ike tinyesia ochoputa ndejo mkpuruokwu Igbo dum na komputa, ka o ga-abu umwakwukwo ndi a na-akuputa ederede Igbo, o nwee ebe ha kuputajoro **na** dika oru ha na-arugasi n'ahiriokwu siri di, o ga-eziputa ya ozugbo site n'ikanye ya akara obara obara dika o si eme n'asusu Bekee. Ebe o bu na a mata aha oria e nye ya ogwu ya na ya so. Igbo na-asi na onye zobe oria, oria egbue ya. Ka anyi na-egosiputa ihe ufodu anyi amaghi ka onye ka anyi mara kuziere anyi ka anyi muta. O buru ma e tinyesia ntuziaka ndi a nwa nchocha nyere n'ederede a n'oru, odide **na** agaghi abuzi ihe nramahu nye onye o bula na-amu asusu Igbo. Nchocha a kwenyere na onye na-eme nchocha, o na-amuta karia ka oma na mbu.

Edensibịa

- Akidi, F.C. (2016). "Error analysis". Na Mbah, B.M. (ọh.) *Theories of linguistics*. Enugu: University of Nigeria press.
- Anedo, O.A.A. (2014). *Ndehie n'ide asụsụ ụ Igbo na ụ fọdụ ihe ọmụmụ utoasụsụ Igbo*. Awka: Besing books multipurpose publications.
- Apakama, L.M. (2002). Introduction to Igbo parts of speech. Na *Nigerian languages for colleges of education*. Owerri: Cajec publishers . ihu 8-19.
- Echebima, G. (2013). *A textbook of Igbo grammar*. Owerri: Assumpta press.
- Emenanjo, E.N. (1991). *Nchikọta asụsụ na utoasụsụ Igbo izugbe maka sekondiri*. Lagos: Longman Nigeria plc.
- Emenanjo, E.N. (2010). "The expression of prepositional notions in Igbo". Na Uchechukwu, C&Mbah, B.M. (ọh.) *Igbo language studies series 1. The preposition in Igbo*. Onitsha: Edumail publication. ihu 5-13.
- Etherton, A.R.B. (1976). "Error Analysis: problems and procedures". *English language teaching journal*. Vol. 31-32; ihu 69-74.
- Egeonu, N.G. (2015). "A referential theory of meaning". Na Mbah, B.M. (ọh.) *Theories of linguistics*. Enugu: University press.
- Eyisi, J. (2006). *Grammar of English: The student's companion*. Anambra: Rex Charles publications.
- Ezema, T.O (2012). *Nkuzi ụdaasụsụ Igbo*. Lagos: Unique press.
- Ezeomeke, S.O. (2011). *Igodo nghota utoasụsụ Igbo*. Enugu: Easy – quality press.
- Hornby, A.S. (2015). *Oxford advanced learners dictionary of current English (9th ed)*. London: Oxford university press.
- Ike, N.J. (2007). *Applied linguistics*. Abuja: Wilbest educational publishers.
- Ilechukwu, D.I. (2016). "Nganusoro n'asụsụ Igbo" Akwukwọ nguputa PhD e dere na Ngalaba Amumamụ Igbo, Afrịka na Eshia, Fakolti keatị Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.

- Izuagba, A.C. (1998). "Error analysis: A realistic approach to second language teaching and learning". N'Ikediashi, A.E & Anyanwu, S.U.(qhz.). *Fundamentals of teaching and learning methodology*. Owerri: Capes publishers.
- Mbah, B.M.& Mbah, E.E. (2014). *Atutu amumamu asusu*. Enugu: University of Nigeria press.
- Mbah, B.M. (2010). "Category incorporated preposition in Igbo". N'Uchechukwu, C&Mbah, B.M. (qhz). *Igbo language studies series I. The preposition in Igbo*. Onitsha: Edumail publication. ihu 26-45.
- Mbah, B.M. (2017). Nkuzi o nyere ndi PhD na ngalaba amumamu Igbo, Afrika naEshja, Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.
- Mbah, B.M. na ndi ozọ (2013). *Igbo adiIgbo-English English-Igbo dictionary of linguistics and literary terms*. Enugu: University of Nigeria press.
- Qfomata, C.E. (2013). *Ndezu utọasụ sụ Igbo. Usoro nkuzi na omumụ nke UBE nke ndi juniọ sekondiri*. Enugu: Format publishers.
- Okeke, C.O. (2010). "Lexicographic problems of the Igbo preposition". N'Uchechukwu, C& Mbah, B.M. (qhz.). *Igbo language studies series I.The preposition in Igbo*. Onitsha: Edumail publication. ihu 66-87.
- Okoro, L.C. (2011). *Mkpanaka onyekuzi*. Owerri: Ark publishers.
- Okafo, C.U & Ewelukwa, U. (2012). *Nhazi asusu Igbo maka ule sinio sekondiri na koleji, W.A.S.S.C.E, N.E.C.O, G.C.E, J.A.M.B*. Onitsha: A.C. global publishers.
- Saeed, J.I. (2006). *Semantics*. Oxford: Blackwell publishing.
- Uchechukwu, P.A. (2010). "The realizations of the Spanish preposition 'a' in Igbo". N'Uchechukwu, C&Mbah, B.M (qhz.) *The preposition in Igbo*. Onitsha: Edumail publication. ihu 124-135.
- Ume, I.A.O., Ugoji, J.U & Dike, G.A. (2006). *Umị nkowa utọasusụ Igbo*. Owerri: Ark publishers.